

NAGY HÁBORÚ

A barakk-kórházból nyomortelep

A Mária Valéria telep története

Rokob Tibor

Bár a főváros egyik leghíresebb nyomortelepének barakkjait csak ideiglenes céllal húzták fel, mégis két nemzedék volt kénytelen a szegénység, a nélkülözés, és a teljes kilátástalanság világában leélni életét.

A mai József Attila lakótelep helyén állt hajdani legendás barakkváros területe – az Üllői út, a Gyáli út, a kispesti Határ út és az Ecséri út között – 1914-ig teljesen beépítetlen volt. Nem is tartozott a városhoz. Az Üllői út két oldalán rétek, kukoricaföldek feküdtek. Ez volt a városhatár. A 19. század végéig a közeli Bivalyrét mellett legelőként, itatóként használták. Az itt elterülő Nagy Sertés tavat a népnyelv által „Büdös ároknak” keresztelt Illatos árok segítségével csapolták le. Ezt követően az 1830–40-es

évek körül gróf Széchenyi István rendezett itt lóversenyeket. Így kaphatta később a Lóversenydűlő nevet.

A századforduló idején katonai gyakorló lőtér létesült a térségben. Magyarországon itt emelkedett először repülőgép a levegőbe. 1909 októberében *Louis Blériot* attrakciójához villamoskocsik szállították a városból a kíváncsiskodókat.

A századfordulón a főváros az Ecséri út közepénél Fuvar-telep néven szeméttelpepet hozott létre. Ide érkezett a város összes sze-

mete, s innen – a Bivalyrét levágandó állatainak szállítására létrehozott vasútvonalon – jutott el a városon túl fekvő Cséry-telepre.

A terület csak 1914 után kezdett lakhatásra alkalmassá válni. Miután az első világháború harctereiről már az első évben hatalmas létszámban érkeztek haza a sérült katonák, és a közkórházakban már a folyosók is tele voltak sebesültekkel, Budapest katonai parancsnoksága engedélyt kért a Székesfővárostól, hogy egy ideiglenes barakk-kórházat létesítsen. A hely kiválasztásában a közel fekvő honvédségi kórház, valamint a katonai gyakorló lőtér is szerepet játszott. Az építkezés 1914 őszén kezdődött meg.

Az Üllői úti katonai kórház táborban két év alatt 120 sebtében összeácsolt, kőpillérekre épített barakkot húztak fel. Az első fakunyhók az Üllői út jobb oldalán, az Ecséri út torkolata és a Vilyanytelep meg a kispesti remíz között álltak. A telep hossza másfél kilométer, szélessége öt-hatszáz méter volt. Az apró épületek közötti utat sárga sóderrel szórták fel. A későbbi nyomortelep épületeit kezdetekben még gondozott kiskertek, virágok díszítették.

1916-ban a lapok lelkesen számoltak be az épületegyüttes ünnepélyes megnyitásáról, amelyen számtalan közéleti személyiség megjelent. A kórházat *Ferenc József* legkisebb lányáról, *Mária Valéria* főhercegnőről nevezték el, aki rendszeresen jótékonyági akciókat szervezett a sebesültek segítésére. Az épülő barakkok esettjei közt járva 1915-ben ő hozta létre a szükségkórházat. A legendás kórház épületei ezután még két alkalommal gyarapodtak. 1916-ban tíz téglaház épült az Ecséri út felől, majd 1918-ban ugyancsak az észak-nyugati oldalon adták át a IV-es tartalék kórház utolsó hat barakkját. A húszas évek elején a rendőrképzés átalakulásakor a Mosonyi utcából egy háromszáz fős rendőr tanosztály települt ezekbe az épületekbe.

A még 1917-ben körbekerített telepet és a benne élők életét ezt követően gyökeresen megváltoztatta a világháború lezárása, és az ezt követő forradalmak, politikai csatározások kora. Visszaemlékezések szerint erdélyi menekültek 1920-ban megalakították a fasiszta jellegű MOVE telepi körét, ahová a férfiakat önkéntes belépési nyilatkozattal próbálták belépésre bírni. Állí-

tólag a kiszemelt „katonaanyag” megtekintésekor maga *Prónay Pál* is járt a Valérián.

A háború végével, a Monarchia felbomlásával a fabarakkokat hadifogolykórházzá alakították, a kőépületekben katonai elosztó kórházat működtettek. Ezt az őszirózsás forradalom után fokozatosan felszámolták. A barakkokból egyterű, félkomfortos lakásokat alakítottak ki. Létrejött a Mária Valéria szükséglakótelep, amely 1942-ig folyamatos bővült. A lakók többsége a frontról hazatért fővárosi katona volt, de sok volt a megszállt területekről elmenekült hivatalnok is. A későbbi bádogyáros első éve még ápolt, szolid víkendtelep képét nyújtotta. 1919 tavaszán munkáscsaládok kaptak lakást a telepen. A kerületi direktórium a telep 14 fabarakkjába már szegény, nyomorgó családokat költöztetett, ám a Tanácsköztársaság után menniük kellett. Helyükre azonban napokon belül újak érkeztek.

1920-ban a telep földrajzilag és a házak minősége szerint is három élesen elkülöníthető részre tagolódott. A délkeleti oldal 54 fabarakkját a főváros téglapépületekké alakította, ezekből a házakból jött létre a kispesti Határ úthoz tartozó, városi kislakásos telep. Ennek a résznek az épületei maradtak fenn legtovább. Még az új lakótelep felépítésének első ütemét is megérték. A második rész a kizárólag fabarakkokból álló, legszegényebb, öregtelepnek is mondott régi Valéria volt. Itt éltek a legnagyobb nyomorban az emberek. Az alapozás és padlás nélküli, kátránypapírral fedett épületek padlózata többnyire döngölt föld volt. Az alul stafliira, vagyis párnafára erősített falak lécekből álltak, amelyek között szalma biztosította a hőszigetelést. Ez a felület kapott aztán vakolatot. A sötét, dohos kunyhókban gyakori vendég volt az egér és a patkány. Nem beszélve arról, hogy az időjárás nem kímélte az ingatag kalyibák gyorsan korhadó, gyakran pótlásra szoruló házfalait.

Az északnyugati IV-es tartalék kórház 16 épülete, az úgynevezett rendőrtelep alkotta az együttes harmadik részét. Kétségkívül ez volt a legjobb állapotban. Miután a kórház épületeit téglalakásokká alakították, klubház, sőt mozi is nyílt a telepi közösség számára. Az itt élők, humorérzéküket nem feledve, stílusosan csak „lavór”-nak hívták a telep egyetlen filmszínházát. A szabadtéri nézőtér ugyanis annyira lejtett, hogy esőzések után az első sorokban ülők gyakorlatilag belelógathatták a lábukat az összegyűlt esővízbe.

A Mária Valéria barakképítményei csak azután váltak igazi nyomortanyává, amikor a kórház elvesztette eredeti funkcióját, és helyiségeit szükséglakásokká alakították. A háborút követően Budapesten drámai volt a lakáshiány. A munkások terhei egyre nőttek. Egyre kevesebb volt a munkalehetőség, s így a szüntelenül emelkedő labkért kevesen tudták megfizetni. A húszas évek elejétől kezdve ezrével kerültek utcára az emberek. Rontott a helyzeten a pénz egyre gyorsuló inflációja is. A fővárosi újságok is a nyomor városaként írtak Budapestről, ahol csaknem negyed millióan koldultak. Budapesten szaporodtak a nincstelenek telepei (Zita telep, Augusztá telep, Jeruzsálem telep, Tripolisz, ferencvárosi Kiserdő). 1924-től a főváros a Mária Valéria telepet is szükséglakótelepnek nyilvánította. Eleinte a város minden részéről özönlének ide az emberek. Ekkor a főváros a menekültek zömét a Wekerle telepre költöztette. Helyükre kilakoltatott, nagycsaládos munkások kerültek.

A hajdani kórház minden barakkjából 22 lakást alakítottak ki. A htagú vagy annál kisebb családok csupán egy konyha helyiséget, míg nyolc fő fölötti telepiek nagyobb alapterületű szobákat kaptak. Víz azonban csak az otthonok felébe jutott. Gyakorta volt konfliktus forrása a szomszédból kért víz. Az alig csorgó kúthoz

15-20 percet kellett gyalogolni. Az újabb telepen is csak egyetlen mosókonyha jutott a családoknak, így a mosáshoz hetekkel korábban be kellett jelentkezni. Mindenki másnak maradt a teknő.

1927-ben a Fővárosi Mérnöki Hivatal minden otthon elé egy maximum másfél méteres előkert építését engedélyezte. Ezáltal a viskósorok közötti térköz mindössze kétméteresre szűkült. Negyvenméteres síkatorok alakultak így ki, s bár közben kéttéglányi járdákat építettek, az út melletti téglavályús csatornában folyó szennyvíztől bűzlött a környék. Egy-egy WC és zuhanyzó a barakkok mindkét végén ki volt alakítva. Az öregtelepen sok helyütt három WC jutott az ott élő 20 család csaknem 80 tagjára. Nem csoda, hogy a telepet a főváros járványfészkeként emlegették.

Sokan építettek vályogból, bádogból, vagy fahulladékból konyhát az előkertjükbe. Ám ezzel a helyiség egyetlen ablakát áldozták fel. Így még kevesebb fény jutott a sötét, nyirkos és szellőzetlen szobákba. A falak szinte állandóan nedvesek voltak, „izzadtak” a párától. Ha az itt élőknek volt is pénzük, az állandó penészedés miatt szinte alig vettek bútort. Szigetelés hiányában a barakkok lakói folyamatosan küzdöttek a szivárgó talajvízzel. Csaknem minden család szenvedett a hidegtől. A forró kályha tüze mellett is deres pára csapódott le a fagyos falakon.

A Mária Valériára érkező nincstelenség gyakran mindenüket elvesztve érkeztek. Lakásukat szanálták vagy a háború alatt semmisült meg. Legnagyobb részük a magas lakbér miatt került utcára. Sokan már itt látták meg a napvilágot. Meztélbas kisgyerekekből sosem volt hiány. Az előkertekben vagy a házak között kifeszített, mosott ruhákkal teli szárítókötelek között állandó volt a nyüzsgés. Az embertelen, gettószerű körülmények ellenére 1926 után havi hat pengőt itt is fizetni kellett a lakhatásért.

A telep lakosait két csoportra lehetett osztani. Az egyik dolgozott, a másik nem. Az emberek harminc százaléka jutott gyári munkához, s éjjel pihente ki magát. A többiek ekkor keltek ki az ágyból, s kezdődött el számukra az igazi élet. Két külön világ volt ez. Az embertelen körülmények között élők egyre nehezebben tudták megtartani állásukat. Sokukból semmittevő, munkakerülő csavargó, rosszabb esetben bűnöző lett. A lecsúszott katonatisztól a cári emigráns, a prostituálon, az állástalan diplomáson át a székelly menekültig sokféle ember élt a barakkokban.

A 30-as, 40-es években a nyomor és az ezzel járó keserűség egyre nőtt. A fiatalok – akár szülőhelyük elhagyása árán is – emberibb körülményekre vágytak. A gyerekek mondvascsinált okok miatt nem jártak iskolába. Már tizenévesen cigarettáztak, egész nap a felnőttekkel kártyáztak. Mások virágot, gyufát árultak, koldultak, vagy élelmet keresve turkáltak a környék csarnokainak kukáiban. Sokan kerültek állami gondozásba. A Vöröskereszt napközi otthonának óvónői nappal fürdették, cukros tésztával etették a csöppségeket, ám az este már minden gyereket az otthoni mocsokban talált. A lányok már tizenkét évesen tíz órán át dolgoztak a csipkegyárban. Gyakran már gyerekejjel anyák lettek. Másokat fiatalon prostitúcióra kényszerített a nélkülözés.

Az első időben 1033 egyszobás, komfort nélküli lakásban nyolcezer ember talált otthonra. Az 1930-as évektől a telep folyamatosan bővült, a lakások száma 1940-ben már 1776 volt. Ekkor csaknem húszezer ember élt a Mária Valérián. Az itt élők visszaemlékezésében a Hosszú utcának hívott Üllői út mellett beszédes nevet kapott az egykori Pokol kocsmá, Kutya telep, valamint az emberek által csak Koplaló térként említett hajdani Mária Terézia tér. Alkoholhoz viszont mindig hozzá lehetett jutni. Illegális pálinkafőzdék sora működött a telepen. De jól éltek a rendőrökkel

összejátszó kocsmárosok is. Itálért cserébe ékszer, cipőt, kabátot, s minden gyanús eredetű holmit elfogadtak. Sokan menekültek az ivásba, hogy addig se lássák barlangszerű otthonuk vaságyait. Egy idő után szegény volt a telepen lakni. Ha esetleg lopás történt a közeli gyárban, azonnal a Valérián élőket keverték gyanúba.

A húszas évektől a pesti néphumor Nixbrót (nincskenyér) névvel látta el a hajdani barakk-kórház düledező kunyhóinak zárt világát, bár a távoli főváros lakói alig-alig ismerték a nincstelenség és éhezés e koncentrációs táborhoz hasonlatos lágerének életét. Korabeli rendőri jelentések számoltak be a lopás egyszerű, ám ötletes módszeréről: a férfiak a sínek mellett várták a vonatokat, hogy aztán egy hosszú rúdra erősített kampót szúrjanak az utasok csomagjaiba, így rántva le azokat a csomagtartóról. Mire a vészfék megállította volna a vonatot, a tolvajok már árkon-bokron túl jártak a zsákmánnyal. Előfordult azonban olyan is, hogy a nyomortelep koldusai váltak áldozattá. Téli időszakban sok család úgy védekezett a fagy ellen, hogy a Gyáli úti vasúti átjáró sínei között gyűjtötte a vonatokról lehullott szenet. 1932-ben egy huszonéves édesanya annyira elmerült a talpfák közötti keresgélésben, hogy a kanyarban álló tehervonat takarása miatt nem vette észre a hajnali bécsi gyorsvonatot, amely azonnal halálra gázolta.

A nyomortelep életében borzalmas volt a tél, ám a fővárosi havazás és azzal járó hómunkás-felvétel hatalmas lehetőséget is jelentett az embereknek. Már órákkal a jelentkezési idő előtt hosszú sorok álltak a felvevőhelynél. A telepiek csajkaikkal jártak be a városi távoli ínségkonyháira. Ahogy akkoriban mondták: „sipőczöztek”. (Sipőcz Jenő első polgármestersége alatt nyitották meg újra a főváros korábban megszüntetett népkonyháit, ahol szegénységi bizonyítvány, lakásbizonylat, és politikai megbízhatóság ellenében a nyomorgók családonként egy-egy ingyen ebédet kaphattak.) De volt ételosztás a Mária Valérián is. A rászoruló rendszerint a „lavór” épületénél sorakoztak. Gyakran szigorú rendőri felügyeletre volt szükség, hogy a gyakori kesernyés lecsó vagy lóhúsból készült székelygulyás miatt verekedés ne törjön ki a sorban.

Többnyire novemberben kezdődött a kérvényírások időszaka. Az emberek általában a főméltóságú kormányzónéhez, bárónókhöz, plébániákhoz, gyárosokhoz, és az 1931-ben életre hívott katolikus Karitászhöz címezték kérelmeiket. A beadványok nem is maradtak válasz nélkül. Főleg tüzelő, alapvető élelmiszer, cukor, liszt, bab, krumpli érkezett, de használt cipő, ruhanemű is jött bőven.

A visszaemlékezések szerint isten nevében agitáló házi apostolok, lánglelkű misszionáriusok hemzsegték a plakátokkal teli

telepen. Bár a Karitás valóban szervezett jótékonyági akciókat, ínségkonyhákat és gyűjtött adományokat, a „kegyelmet” gyakran a politikai hovatartozás alapján mérte. Már létrejött is az egyre öntudatosabb munkások akcióinak lefegyverzését szolgálta. A kommunizmus megfékezését a katolikus egyház is a zászlajára tűzte. A szeretet jegyében próbálták meg az egyre erősebben mozgolódó munkások akcióit lefegyverezni, a budapesti nyomornegyedek lakóit elkábítani.

Az adománygyűjtés kellős közepén a főváros segítségével a Karitás néhány év leforgása alatt több tucat templomot is épített munkás-, vagy éppen nyomornegyedek szélén. Amikor a főváros még ínségmunkát sem tudott adni a város munka nélkül tengődőinek. Budapest törvényhatósága 10 év alatt 12 millió pengő adott a kültelki templomok felépítéséhez. Az akció nem került el a Mária Valéria telepet sem, ahol már 1924-ben megindult az önálló plébániai élet.

Először *Farda Adolf* plébános lakása, majd a telep IV. tartalék kórházának később megszerzett barakkja adott állandó otthont az istentiszteletkehez. A kápolnává alakított piciny kis helyiségben 1925-ben tartották az első szentmisét. Ebből nőtte ki magát az Ecseri és az Üllői út sarkán *Szerédi Jusztinián* hercegprímás által 1930-ban felszentelt Szent Kereszt Plébánia. A református hívők részére csupán öt évvel később, 1935-ben adták át az Üllői úton álló Nagyvárad téri Református templomot.

A Valérián élők az évek során egyre jobban elszigetelődtek, egyre mélyebb nyomorba zuhantak. Olyan távolságra kerültek attól a világtól, ahonnan egyszer ide vettette őket a sors, hogy a visszatérésre esélyük sem volt. Bár mindenki a holnapot, sorsa

jobbra fordulását várta, nem kérdés, hogy egyetlen út létezett: az egész város egyre komolyabb szegényének számító telep teljes felszámolása. Erre azonban még hosszú évekig várni kellett. Horthy Magyarországának elégnek találta, ha adományokkal látja el nyomorgóit, a városi arisztokrácia még a lapokban sem szívesen találkozott a telepiekkel. A háború sem kímélte őket. Németek fészkeltek magukat a barakkjaik közé. A háború végén pedig minden pénzt a romos város helyreállításra költötték, s a nincstelenek élete 1945 után is háttérbe szorult. A Rákosi rendszer már a város szegényeként említette a Mária Valériát, de felszámolására semmilyen döntést nem hozott. Ám a telepiek sem voltak egységesek. Míg egy részük 46-ban az embertelen körülmények miatt már a Parlament elé vonult, addig mások a telep jelentős részét elpusztító tűz után, amikor a szemük láttára égtek le a házaik, inkább a zsúfoltan élő szomszédoknál vagy a közeli fűtetlen istállóknál bújtak meg, csak el ne kelljen hagyniuk a telepet.

A 47-es tűzvész után még tíz évek kellett eltelnie, hogy az akkori 49 barakk 600 lakását végre bontani kezdjék. Egyrészt a fővárosba érkező létszámának hirtelen megugrása sarkallta új lakások építésére a várost, másrészt a korai Kádár-rendszer számára már elfogadhatatlanná vált a telep évtizedek óta ismert nyomora. A készülő új épületkomplexumot eleinte Üllői úti lakótelepnek nevezték. A Habsburg hercegnő nevét anakronisztikusnak, és időszerűtlennek ítélve a kerületi tanács pályázatot írt ki a telep nevének megváltoztatására. Álláspontjuk szerint a Mária Valéria név összeforrt a tömegnyomor fogalmával. A József Attila lakótelep építésének első szakaszában, 1957–67 között 1701, míg a másodikban 1979–81 között még 989 viszonylag kis alapterületű lakás készült el. A megközelítőleg nyolcezer otthonból álló lakótelep csaknem 25 ezer embernek tudott biztos hajlékot nyújtani.

A házak körüli sok-sok zöld területtel megtervezett lakótelep az épületek közötti nagy, tágas terekkel, parkolókkal, játszóterekkel, bölcsődékkal, iskolákkal, könyvtárral, művelődési házzal, és mozival ellátva a nyolcvanas években elsősorban fiatal házasoknak kínált lakhatási lehetőséget. A hajdani legendás barakkok valamennyi kalyibáját már 1959-ben a földdel tették egyenlővé. Az akkor vadonatúj telep házai teljesen elfedték a múltat. Talán ez is volt a céljuk. Kevés dolog emlékeztet a nyomor évtizedeire. A lakótelep térképén csupán egyetlen olyan apró kis teret találni, ami még Mária Valéria főhercegnő nevét viseli.

A múltnak maradandó emléket állított *Keleti Márton* 1963-ban itt forgatott Hattyúdala, amely már az építkezés alatt készült. A filmben *Sztankay István*, *Bodrogi Gyula* és *Páger Antal*, a vén Tamburás örökítette az utókorra a Mária Valéria telep végóráinak hangulatát „A Villa Negra nem apácázárda” című híres betétdallal. ●

